

PEYGAMBERİMİZİN DAVRANIŞLARININ AHLAKÎ TEMELLERİ

Hasan YENİBAŞ*

Özet

Peygamberimiz, Kur'ân-ı Kerîm'in ifadesiyle "en yüce ahlak üzere" yaratılmış ve "güzel ahlakı tamamlamak üzere" gönderilmiştir. O'nun ahlakı, Kur'an'ın pratiğe aktarılmış şekilden ibaret olduğu için de, en ideal ahlak örneğidir. Peygamberimizin davranışlarının temelini – her insanda olduğu gibi- ahlaki özellikleri oluşturur. Bu ahlaki özellikleri de beş ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar; şefkat ve merhamet, tevazu, hilm, cömertlik ve sabırdır. Peygamberimizin ahlakını tanımlayan başka vasıflar kullanılmakta ise de, bu özellikler bütün davranışlarında kendini gösteren daha kuşatıcı ahlaki özellikler olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada, bu beş temel ahlaki özelliğe Peygamberimizin davranışlarının ahlaki temellerini oluşturması açısından bakılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Peygamberimiz, Kur'ân, ahlak, davranış.

The Moral Bases Of Our Prophet's Behaviors

Abstract

Our prophet was created with "the most supreme morality" in Qur'an's statement and was sent to "complete beautiful morality". Because his morality is just the Qur'an's form which is put into practice,

* Yrd. Doç. Dr., Fatih Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı.

he is the example of the most ideal morality. His moral characteristics form the base of his behaviors – as this is the case for every person. We can put these moral features under five main headings. These are mercy and compassion, modesty, gentleness, generosity and patience. Although other qualities are also used to describe our Prophet's manners, these qualities can be regarded as more comprehensive moral qualities which can be observed in his all behaviors. In this study, these five qualities will be analyzed in terms of their being base of our Prophet's behaviors.

Key Words: Our Prophet, Qur'an, morality, behavior.

Giriş

Herkesin kendine has bir davranış biçimi vardır. Bu davranışların arka planını oluşturan bazı ahlakî ilkeler söz konusudur. Aynı durum, Peygamber Efendimiz için de geçerlidir. Ne var ki, O'nu diğer insanlardan ayıran en temel husus, O'nun yüce ahlakının bütünüyle ve herkes için örnek olmasıdır. Hz. Peygamber'in bütün davranışlarının örnek teşkil etmesinin en birinci sebebi de ahlakının bütünüyle Kur'an olmasıdır. Bu şekilde meşhur olan tanımın kaynağı da Hz. Âişe'nin sözüdür. O, kendisine Peygamberimizin ahlakı sorulunca, "O'nun ahlakı Kur'an'dır."¹ diye cevap vermiştir. Çünkü O, Yaşayan Kur'an'dır. O'nun hayatı Kur'an'ın pratiğe aktarılmış şeklidir. Bundan dolayı da, Hz. Âişe'nin sözü, önemli bir gerçeğin veciz ve muhteşem bir ifadesidir.

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber hakkında "*Sen şüphesiz yüce bir ahlak üzeresin.*"² buyrulmakta ve O'nun ahlakı övülmektedir. Bu âyetle ilgili dikkat çekici bir yorum yapan Elmalılı M. Hamdi Yazır, O'nun yüce ahlakını şu şekilde ifade etmektedir: "*Onun ahlâkı Kur'an'da buyrulduğu üzere öyle büyük bir ahlâk idi ki, onu başka bir tarif ile anlatmak mümkün değildir. Burada "hulukin" kelimesinin sonundaki*

¹ Müslim, Salâtü'l-müsâfirîn 139; Ebû Dâvûd, Salât 316; Nesâî, Kıyâmu'l-leyl ve tatavvu'u'n-nehâr 2

² Kalem sûresi, 68/4.

*tenvin yüceltme ifade eder. Başkalarının tam anlamıyla anlayamayacakları güzelliklerle seçkin kılınmış bir ahlâk demektir. Görülüyor ki, önce gerçeklik ve vurgu için olan "inne", ikinci olarak vurgu ifade eden başlangıç "lâm"ı ile, üçüncü olarak, yüceltme ifade eden tenvin, döndüncü olarak da "büyük" sıfatı ile Hz. Muhammed'in sahip olduğu ahlâkın ululuk ve yüceliği kat kat güvence içinde açıklanıp duyurulmuştur."*³

Elmalılı'nın yorumundan da anlaşılacağı gibi, O'nun ahlakının yüceliğinin tam olarak idrak edilmesi mümkün değildir.

İlahi ahlakla ahlaklanmayı tavsiye eden Resûl-i Ekrem Efendimiz, en başta kendisi ilahi ahlakın en büyük temsilcisi olmuştur. Hz. Ebû Bekir'in "Ya Rasûlallah, Seni kim terbiye etti?" diye sorması üzerine şöyle buyurmuştur: "*Beni Rabbim terbiye etti, ne de güzel terbiye etti.*"⁴ Bizzat Kendisi tarafından beyan edilen bu sözden de O'nun ahlakının ilahi olduğu anlaşılmaktadır.

Peygamberimizin ahlakıyla ilgili pek çok vasıf zikredilmekle birlikte, bunlar arasında özellikle beş tanesinin diğerlerine göre daha kuşatıcı olduğunu ve hemen her davranışının bu vasıflardan biri ya da bir kaçıyla ilgili olduğunu ifade etmek mümkündür. Bunlar sırasıyla; şefkat ve merhamet, tevazu, hilm, cömertlik ve sabırdır.

1. Şefkat ve Merhamet

Peygamberimizin beşerî münasebetlerine hâkim olan vasıfların başında merhamet ve şefkat gelmektedir. İyilik, yardım ve acımak manalarına gelen merhamet⁵, "rahmet" kökünden gelmektedir. "Rahmet", merhamete muhtaç olana iyilik etmeyi gerektiren şefkat duygusu olarak tarif edilmiştir. Rahmet Allah'tan olunca, ihsan, lütuf

³ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ty, VIII, 267.

⁴ Bkz. el-Münâvî, Zeynüddin Muhammed, *Feyzu'l-kadîr*, Kâhire 1357, I, 225; el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, Beyrut 1416 (nşr. Ahmed el-Kalâş), I, 72.

⁵ Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul, 1887, IV, 300.

ve ikram manalarına; insanlardan olunca da şefkat ve acıyıp iyi muamele etmek anlamlarına gelmektedir⁶.

Şefkat ve merhamet hissi, özellikle eğitimle ilgilenenler için bulunması gereken bir vasıftır. Kalbi katı olan birisinin gerçek mürebbî olması düşünülemez⁷. Zira rahmet, kalbî bir kıpırdanış, rûhî bir teessür ve insanı, terbiye ettiği kimseleri hafife almaktan engelleyen bir duygudur. Bütün insanlığın terbiyesini üzerine almış olan Peygamberimizin bu duygudan mahrum olması düşünülemez.

O, bütün âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir⁸. Bu rahmet inanan inanmayan bütün insanları, hatta bütün bir varlığı kuşatmıştır. Bu rahmet hem dinî yönden, hem de dünyevî yöndendir. Dinî yönden rahmet olması şöyle izah edilebilir: Hz. Peygamber, insanların câhiliye dediğimiz karanlık bir devrede, dalâlet içerisinde oldukları ve aynı zamanda Ehl-i Kitab'ın da, kendi kitaplarında ihtilafa düştükleri bir dönemde gönderilmiştir. Böylece Allah O'nu, gerçeği aramaya ve kurtuluş ile mükâfat kazanmaya hiçbir yolun bulunmadığı bir zamanda göndermiş, O'nunla insanlara hidayete giden yolları göstermiştir. Dünyevî bakımdan rahmet olmasını ise şöyle anlamak mümkündür: İnsanlık O'nun sayesinde pek çok zilletten, harpten, kargaşadan kurtulmuş, gerçek sulha ve huzura kavuşmuştur⁹.

Resûlullah'ın âlemlere rahmet olarak gönderilişi, müslümanları, gayr-i müslimleri, dostları, düşmanları, hürleri, köleleri, büyükleri, küçükleri, hatta insanların yanında hayvanları da içine alacak kadar geniştir. O'nun rahmeti mü'mine hidâyet, münafığa can güvenliği, kâfire de azabın tehir edilmesi şeklinde

⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986, s. 215-216.

⁷ Akgül, Muhittin, *Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber*, İstanbul 2002, s. 182.

⁸ el-Enbiyâ, 21/107.

⁹ Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-kebîr*, Beyrut ty. XXII, 199.

tezahür etmiş¹⁰, münafıklar bu rahmet sayesinde dünyada azap görmemişler, Müslümanlarla içli dışlı yaşamışlar, onların istifade ettikleri haklardan yararlanmışlar ve onların bu durumları yüzlerine vurulmamıştır. Daha önceki milletler, Allah'a karşı yaptıkları isyanlardan ötürü toptan helak edildikleri halde, Resûlullâh geldikten sonra böyle bir durum söz konusu olmamıştır. Böylelikle kâfirler de bu rahmetten istifade etmişlerdir¹¹. Kur'ân-ı Kerim'de konuyla ilgili olarak, *"Sen onların içinde olduğun müddetçe, Allah onlara azap edecek değildir. Onlar, mağfiret dilerken de Allah onlara azap edecek değildir."*¹² denilmektedir. Hz. Peygamber de kendisinin lanetçi olarak değil, rahmet olarak gönderildiğini belirtmekte¹³ ve kendisinin tevbe ve rahmet peygamberi olduğunu söylemektedir¹⁴.

Cenâb-ı Hakk, Resûlullâh'a merhametli olmasını, mü'minlere kol-kanat germesini emretmiştir. *"...inananları kanatların altına al."*¹⁵ *"Sana tabi olan mü'minleri kanatlarının altına al."*¹⁶ gibi âyetlerle mü'minlere karşı alçakgönüllülükle muamele etmesini emretmiştir. Kur'ân'da, *"Andolsun ki, içinizden size öyle bir peygamber geldi ki, sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir; size düşkün, mü'minlere şefkatli ve merhametlidir."*¹⁷ denilerek Peygamberimiz'in ümmetine olan düşkünlüğü ifade edilmiştir. Bu âyette ayrıca, Allah'a ait iki isim olan "Raûf" ve "Rahîm" isimleri, Peygamberimiz hakkında kullanılmak suretiyle Peygamberimiz'in Allah katındaki kadrinin yüceliği ifade

¹⁰ Bkz. Kâdî İyaz, Ebu'l-Fadl el-Yehsûbî, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, Beyrut 1421, I, 19.

¹¹ Akgül, *a.g.e.*, s. 183.

¹² el-Enfal, 8/33.

¹³ Müslim, Birr 87.

¹⁴ Müslim, Fezâil 126; Ahmed b. Hanbel, IV, 395.

¹⁵ el-Hicr, 15/88.

¹⁶ eş-Şuarâ, 26/215.

¹⁷ et-Tevbe, 9/128.

buyrulmuştur¹⁸. Ayrıca Onun üstün ahlakına ve yüce vasıflarına dikkat çekilmiştir.

O'nun ümmetiyle olan münasebetlerinde hep bu duygu hâkimdir. Nitekim ümmetine külfetleri hafifletmesi, kolay yolu göstermesi onun şefkatinden ve onlardan bazı şeyleri yapmalarını istememesi, onlara farz olacağı endişesiyle onları zor duruma düşmekten korumasındandır.¹⁹ Meselâ, bundan dolayı şöyle demiştir: *“Eğer ümmetime zorluk çıkarmamış olsaydım, onlara her abdest almada misvak kullanmalarını emrederdim.”*²⁰ Bu rahmet duygusundandır ki O, namazı uzun kıldırıp da başkalarına sıkıntı verdiğinden dolayı birini azarlamış²¹, namazda çocuk sesini duyunca namazı kısa kesmiş²², bazılarının bütün bir seneyi oruçlu geçirmek istediğini duyunca onlara bunu yasaklamış²³, çocuklarını sevip okşamayanı ikaz etmiş²⁴, bir köpeğe acıyıp, onun susuzluğunu gideren günahkâr bir kadının bu davranışını övmüş ve cennete gitmesine sebep göstermiş²⁵, bir kedinin ölümüne sebep olan ibâdete düşkün başka bir kadını ise cehennemlik olarak nitelendirmiştir²⁶. Uhud'da yaralanmasına ve sahabeden amcası Hz. Hamza dahil 70 kişiyi şehit vermesine rağmen beddua etmemesi ve kavmi için Allah'tan bağışlanma dilemesi²⁷ ve yıllarca kendisine zulmeden, kendisine ve mü'minlere her türlü işkenceyi yapan ve Mekke'den

¹⁸ Bkz. Kâdî İyaz, *a.g.e.*, I, 19.

¹⁹ Kâdî İyaz, *a.g.e.*, I, 101.

²⁰ Buhârî, Cum'a 8, Temenni 9; Müslim, Tahâret 42; Muvatta, Tahâret 32; Ebû Dâvûd, Tahâret 25; Tirmizî, Tahâret 18; Nesâî, Tahâret 6; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 80.

²¹ Buhârî, İlim 28; Ezan 61, 63; Edeb 75; Ahkam 13; Müslim, Salat 182; İbn Mâce, İkâme 48; Dârimî, Salat 46; Ahmed b. Hanbel, IV, 118, 119; V, 273.

²² Buhârî, Ezan 65; Müslim, Salat 192.

²³ Buhârî, Nikah 1.

²⁴ Buhârî, Edeb 18; Müslim, Fezâil 64; İbn Mâce, Edeb 3; Ahmed b. Hanbel, VI, 56.

²⁵ Buhârî, Enbiyâ 54; Müslim, Selam 153.

²⁶ Buhârî, Musâkât 9; Ahmed b. Hanbel, II, 507.

²⁷ Buhârî, Enbiyâ 54; Müslim, Cihad 104, 105; Ahmed b. Hanbel, I, 380.

hicret etmek zorunda bırakan Mekkeliler'i, fetih gününde bağışlaması ve "*Gidin hepiniz hürsünüz!*" demesi²⁸ de yine bu rahmet ve şefkat duygusunun bir tezahürüdür.

Ancak O, her meselede olduğu gibi rahmet ve şefkate de bir denge insanıydı. O'nun şefkati hiçbir zaman dini hadleri uygulamasına engel olmamıştır. Sevgi ve şefkat, dengeli kullanılması gereken bir duygudur. Eğer dengeli kullanılmazsa fert ve toplum için zararlı neticeler ortaya çıkabilir. Meselâ zâlîme merhamet ve şefkat, mazlumun hakkını çiğnemeye sebep olacaksa, zalimler için de yeni zulümlere kapı aralayacaktır. Oysa ki, Peygamberimizin hayatında bu türlü herhangi bir dengesizlik olmamıştır. O, sevgi ve şefkatini yerli yerinde kullanmış ve bunlarla hep gönülleri kazanmıştır.

2. Tevazu

Cenâb-ı Hakkın büyüklüğünü ve kendi küçüklüğünü anlamak ve idrak etmek esası üzerinde gelişen fikre ve vicdana dayalı bir his olarak tarif edilen tevazu; büyüklenmenin zıddı olup, şeref ve yükselmenin merdiveni kabul edilmiştir²⁹. Tevazu; nefsin mevkii, makam ve mal bakımından kendisinden daha alt seviyede bulunan kimselere karşı kendisinde bir üstünlük görmemesi, kendisinde bulunan şeylerle üstünlük taslamak için bir meziyet saymamasıdır³⁰. Tevazu, bir alçakgönüllülük olup insanın kendisini sıradan bir insan görmesi ve başkalarına tepeden bakmaması olarak da tanımlanabilir. Resûlullâh'a bu zâviyeden bakıldığında, onun son derece mütevâzi olduğu, kendisini asla insanlardan üstün tutmadığı ve hayatının bütün basamaklarında bu hasletinden vazgeçmediği görülür³¹.

²⁸ İbn Hişam, Cemaleddin Abdülmelik, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, Riyad 1424, II, 280.

²⁹ Rifat, Ahmet, *Tasvîr-i Ahlak*, İstanbul ts. s. 340.

³⁰ Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, s. 101, İst. ts.

³¹ Akgül, a.g.e., s. 206.

Kâmil bir mü'minin tavrı olan tevazu, her türlü kemalâtın sahibi olan Peygamberimizde parlak bir vasıf olarak kendini göstermektedir. Kur'an'da da Peygamberimize "*Sana tabi olan mü'minlere kol kanat ger*"³² denilerek tevazu emredilmektedir. Peygamberimizin fitratına yerleşmiş bulunan bu vasıf, sahip olduğu makam ve şöhrette olması muhtemel her türlü gösterişi, süsü ve yapmacık davranışları yok ediyordu. Peygamberimiz, insanların kendisine seviyece en uzak ve en yakın olanlarıyla, dostlarıyla, düşmanlarıyla, aile fertleriyle, yabancı elçilerle tekellüf ve gösteriştense uzak olarak görüşür ve konuşurdu. O'nun her işi tabî ve normal olur, bir fotoğrafın sahibine delaleti gibi onun güzel huylarına delil teşkil ederdi³³.

Sir V. Muir, Peygamberimizle ilgili dikkat çekici bir değerlendirmesinde şunları söylüyor: "Kolaylık O'nun hayatının tasviridir. Kendisine tabi olanların en küçüğüyle dahi muamelesinde ince bir zevk ve edep en bariz vasfıdır. Tevazu, şefkat, sabır, başkalarını kendine tercih, cömertlik O'nun şahsiyetinden hiç ayrılmayan ve etrafındakilerin sevgisini toplayan sıfatlar idi."³⁴ Bu değerlendirmede tevazu, Peygamberimizi çevresine sevdiren sıfatlardan biri olarak yer almaktadır ki, yerinde bir tespittir.

Resûlullah (s.a.v.), yüce makamına ve yüksek derecesine rağmen, insanların en mütevazı olanı ve kibri hiç olmayanı idi. O'nun kral peygamber olmakla, kul peygamber olmak arasında muhayyer bırakıldığı zaman kul peygamber olmayı tercih etmesi, O'nun tevazuunun ölçüsünü anlamamıza yeterlidir³⁵.

³² eş-Şuarâ, 215.

³³ Azzam, Abdurrahman, *Peygamberimizin Örnek Ahlakı*, (Çev. Hayrettin Karaman), İst. 1995, s. 52.

³⁴ Azzam, Abdurrahman, *a.g.e.*, s. 60-61.

³⁵ Kâdî İyaz, *a.g.e.*, I, 105.

Peygamberimiz, daima kendisini insanlardan bir insan olarak görmüş ve hiçbir zaman, kendini onlardan ayrı tutmamıştır. Hayatını, hep insanlardan bir insan olma çizgisinde sürdürmüştür. Çoğu defa O'nun meclisine ilk gelenler, Peygamberin kim olduğunu bilemezlerdi. Ancak sahabenin tavırlarıyla veya Peygamberimiz konuşmaya başlayınca fark edebilirlerdi. Hicret sırasında Peygamberimiz Kuba'ya gelince Medineliler O'nu görmeye gelmişler ancak Hz. Ebû Bekir'le karıştırmışlardı. Durumu anlayan Hz. Ebû Bekir, ridasıyla Peygamberimizi serinletmeye başlayınca Peygamberin kim olduğunu fark edebilmişlerdi³⁶. Bunun sebebi ise, Peygamberimizin kendisini Hz. Ebû Bekir'den ayıracak bir davranışta bulunmamasıydı.

Hz. Peygamber, ailesine karşı da mütevazı davranmıştır. Hz. Âişe'nin anlattığına göre, "O, evinde elbisesini diker, ayakkabısını yamar, diğer erkeklerin yaptığı ev işlerini yapardı."³⁷ Yine Hz. Âişe şunları söylemektedir: "O, bir beşerdi, elbisesini temizler, koyununu sağlar, şahsî işlerini görürdü."³⁸

Peygamberimiz, ashabına karşı da mütevazı davranmıştır. Nitekim eşi Hz. Hatice'nin daha önceki kocasından olan evladı Hint b. Ebî Hâle şunu nakletmektedir: "O, bir şey isteyenin isteğini reddetmez, yerine getirir, yahut yumuşak bir sözle veremeyeceğini bildirirdi."³⁹

³⁶ İbn Hişâm, *a.g.e.*, I, 314.

³⁷ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1960, I, 366. Benzerî rivâyet için bkz. Buhârî, *Ezan* 44.

³⁸ Tirmizî, *eş-Şemâiu'n-nebeviyye*, Himus 1968, s. 83; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 256.

³⁹ Tirmizî, *eş-Şemâil*, s. 178.

Peygamberimizin örnek tevazuunu anlatan Enes b. Mâlik, “Resûlullah (s.a.v.) hastayı ziyaret eder, cenazede hazır bulunur, merkebe biner, kölenin bile davetine icabet ederdi.” demektedir⁴⁰.

Burada yer verdiğimiz rivâyetler, Peygamberimizin tevazuda nasıl zirve bir insan olduğunun sadece birkaç örneğini teşkil etmektedir. Bu konudaki rivayetlerin tamamını kaydetmek, çalışmanın hacmini aşacağından onlara şimdilik yer vermeyeceğiz. Hâsılı, O, insanlar arasında bulunan, herkesin kendisine kolaylıkla ulaşabildiği ve maksadını arz edebildiği bir örnek şahsiyet idi. O’nunla görüşmek isteyenler evine geldikleri zaman herhangi bir kapıcı veya engelle karşılaşmadan görüşebilirlerdi⁴¹. Hayatı boyunca tavrını değiştirmeden yaşadı. Diyebiliriz ki, 40 yaşında Peygamber olduğu dönemdeki hal ve tavırlarıyla Mekke’yi fethettiği zamanki tavırları arasında tevazu bakımından herhangi bir fark yoktu. Hayatını O’nun tevazu ve mahviyeti ölçüsünde değiştirmeden yaşayabilmiş bir şahsiyet göstermek mümkün değildir. Bu durum bu ölçüde sadece O’na has bir mazhariyettir. O, eşsiz tevazu ve mahviyeti sayesinde gönülleri fethetmiş ve milyonların uğruna canlarını feda edeceği bir örnek şahsiyet olmuştur.

3. Hilm

Peygamberimizin beşerî münasebetlerine hâkim olan ahlaki ilkelerden biri de hilmidir. Yumuşak huyluluk demek olan hilm, insanın, kendisini öfkelenmesi halinde zapt u rapt altına alması⁴², kişinin intikam almaya kudreti varken affetmesi ve hoş olmayan şeylere karşı sabretmesidir⁴³. Hilm, hiddetlenmenin zıddı olup, sabrın

⁴⁰ Tirmizî, *eş-Şemâil*, s. 173; İbn Mâce, *Zühd* 16; Tirmizî, *Cenâiz* 31.

⁴¹ Bkz. Buhârî, *Cenâiz* 43; Müslim, *Cenâiz* 14, 15.

⁴² Râgıb, *Müfredat*, 184; Fîrûzâbâdî, *Mecdüddin Muhammed b. Yakub, Besâiru zevi’t-temyîz fî letâifi Kitâbi’l-Azîz*, Beyrut ts, II, 495,.

⁴³ Kâdî İyaz, I, 86.

sermayesi ve insanı tehdit eden afetlerin örtüsüdür⁴⁴. Hilm, aynı zamanda aklın kemale ermesinin ve gadap kuvvesinin kırılarak akla boyun eğmesinin de bir delilidir⁴⁵. Bu vasıf Peygamberimizin ahlâkî davranışlarının temellerinden birini oluşturmaktadır. Peygamberimiz yumuşak huyluluğu ve affediciliği sayesinde her türlü cahiliye kabalığına karşı koyabilmiş ve paslanmış gönüllere girebilmiştir. O'nun hilmi karşısında her türlü hazımsız tavırlar ve vicdanlar yumuşamış, akın akın İslam'a girmişlerdir.

Bu açıdan Peygamberimizin tebliğindeki başarısının önemli faktörlerinden biri de O'nun hilmidir. Hilm, Resûlullah (s.a.v.)'in insanları İslam'a davette kullanmış olduğu altın bir anahtar gibidir. O bu anahtarı en iyi bir şekilde kullanmış; onunla, son derece inatçı olan Mekke ve civarındaki insanları Allah'a davet etmiştir. Şayet Hz. Peygamberin bu eşsiz hilmi olmasaydı, getirdiği gerçekleri insanlara bu kadar kısa bir zamanda ulaştırması ve netice elde etmesi çok zor olurdu. Ve kısa zamanda, o kadar kalabalık bir cemaati etrafında toplaması güçleşirdi. Bu husus bizzat Kur'an tarafından şu şekilde anlatılmaktadır: *"İnsanlara yumuşak davranman da Allah'ın merhametinin eseridir. Eğer katı yürekli, kaba biri olsaydın, insanlar senin etrafından dağılıverirlerdi. Öyleyse onların kusurlarını affet, onlar için mağfiret dile, ve işleri onlarla müşavere et. Bir kere de azmettin mi, yalnız Allah'a tevekkül et. Allah muhakkak ki Kendisine dayanıp güvenenleri sever."*⁴⁶

Bu âyet Uhud savaşı münasebetiyle nazil olmuştu. Bu savaşta sahabenin Peygamberimizin emrini uygulamadaki inceliği tam kavrayamamaları nedeniyle geçici bir mağlubiyet yaşanmıştı. Oysa ki, Peygamberimiz Uhud'a çıkarken ashabıyla istişare etmişti. Ancak tepeye yerleştirilen okçuların yerlerini emir gelmeden terk etmeleri

⁴⁴ Rıfat, a.g.e., 116.

⁴⁵ Gazâlî, *İhyâ*, (Ter: Ahmed Serdaroğlu) İst. 1975, III, 394.

⁴⁶ Âl-i İmran, 3/159.

Müslümanlara bir mağlubiyet yaşatmıştı⁴⁷. Ama bu durumda bile Peygamberimiz sahabeyi azarlayabilecekken Kur'an'ın emriyle azarlamıyor, hatta onlarla istişare ediyordu. Eğer onlara sert davransaydı etrafından dağılıp giderlerdi. Bu ise en büyük felaket olurdu. Bu öyle bir an ve öyle nazik bir durumdu ki, liderden sâdır olabilecek en küçük jest, mimik ve hareket dahi, bu psikolojik hava içinde, normal zamandakilerden çok daha değişik tesirler icra edebilirdi. Onları kırıp gücendirebilecek en küçük bir hareketten dahi kaçınılması gereken böyle bir dönemde Allah kendisine bağışlamayı emretmiştir. O da ashabına hiçbir şey olmamış gibi davranmış ve onlarla istişare etmiştir.

Allah (c.c.) Peygamberimizi bağışlama ve yumuşak davranma erdemleriyle süslemiş ve O'na bunları öğütlemiştir⁴⁸. Kur'an da bu hususla ilgili, *"Affa sarıl ve iyiliği emret."*⁴⁹ demek suretiyle Peygamberimize beşerî münasebetlerde hoşgörü ve kolaylık tarafını gözetmesini; insanların işlerinden, önce kendine kolay gelenleri almasını, şiddet ve zorluk taraftarı olmamasını, affedici olmasını ve insanların kusurlarına bakmayıp bağışlamasını emretmektedir⁵⁰.

İnsanlık tarihinde Peygamberimiz gibi zafere ulaşan, ilahî teyide mazhar olan ve kazanan, sonra da kendisini mahrum edene veren, zulmeden affeden bir kimseyi göstermek mümkün değildir⁵¹.

Resûlullah (s.a.v.), hiç kimsenin tahammül edemeyeceği ölçüde hilme sahipti. Ancak bazı durumlar da vardı ki, o zaman aynı tavır takınması mümkün değildi. İnsanları davette halimdi, ancak bizzat davetin kendisine gelen bir zarar karşısında aynı şekilde

⁴⁷ Bkz. Buhârî, Cihâd 164; Ebû Davud, Cihâd 106; Ahmed b. Hanbel, Müsned, IV, 293; İbn Hişam, III, 70

⁴⁸ Kâdî İyaz, *a.g.e.*, I, 86.

⁴⁹ A'râf, 7/199.

⁵⁰ Bkz. Elmalılı, IV, 194.

⁵¹ Azzam, *a.g.e.*, s. 74.

davranmıyor, onu hoş karşılamıyordu. Kendisine yapılan nâhoş hareketlere karşı yumuşak oluyor, ancak başkasının hakkı söz konusu olunca, hak yerini buluncaya kadar mücadeleden de asla geri durmuyordu. Zira O, insanlığının gereği olarak kızılıyordu, kızması da gerekliydi; ama onun kızması dünya için değil de, hakkın yerini bulması içindi. Bu gibi durumlarda kızdığında, öfkesini kimse tarif edemezdi. Hak yerini buluncaya kadar da kimse O'nun öfkesini dindiremezdi⁵². Hz. Âişe'nin dediği gibi: "Resûlullah, Allah'ın yasaklarının çiğnenmesi dışında asla kendisi için intikam peşinde olmamıştır."⁵³

Peygamberimizin kendi şahsına yapılan en uygunsuz hareketlere karşı bağışlayıcı olması ve halim davranması, ama bir başkasına yapılan en küçük haksızlığa bile razı olmayıp tepkisini göstermesi, O'nun hilminin dengeli olduğunu göstermektedir.

4. Cömertlik

Cömertlik ve kerem, Hz. Peygamberin adeta ikinci tabiatıdır. O'nun ahlakî vasıflarından biridir. O, başka yollarla tam olarak açaamadığı gönülleri cömertliğiyle açmıştır. Kerem ve cömertliği sayesinde pek çok kilitli kalbe girmiş ve orada taht kurmuştur.

⁵² Akgül, *a.g.e.*, s. 181. Peygamberimizin kızması da hak içindi. Meselâ; Ebû Zerr, Bilal'e hitaben: "*Ey siyah kadının oğlu*" demişti. Peygamberimiz, bu sözünden dolayı Ebû Zerr'e kızmış ve "*Sen hala cahiliye emaresi taşıyan birisin.*" demişti (Buhârî, İman 22). Yine Peygamberimizin çok sevdiği kimselerden olan Üsâme b. Zeyd bir savaşta tam öldürmek üzere iken Müslüman olduğunu söyleyen bir adamı, korkusundan Müslüman olduğunu düşünerek öldürmüştü. Savaş dönüşü Resûlullah Üsâme'ye "*Lâ ilâhe illallah diyen birini mi öldürdün*" diyerek kızdı. Üsâme ise adamın korkudan Müslüman olduğunu söyleyince, Resûlullah: "*Yarıp da kalbine mi baktın!*" dedi. Üsâme diyor ki: "Resûlullah bu sözü o kadar çok tekrar etti ki, o güne kadar Müslüman olmamayı temenni ettim." Müslim, İman 158; İbn Mâce, Fiten 1.

⁵³ Buhârî, Menâkıb 23, Edeb 80, Hudud 10; Müslim, Fedâil 77; Ebû Dâvûd, Edeb 5; Mâlik, Muvatta, Hüsnü'l-huluk 1; Ahmed b. Hanbel, VI, 32, 114.

Peygamberimiz insanların en cömert olanı idi. Sahabeden Abdullah b. Abbas, O'nun cömertliğini şu ifadelerle anlatıyor: “Resûlullah (s.a.v.) hayır hususunda insanların en cömerdi idi. En çok cömert olduğu zaman da Ramazan ayı idi. Cebrail O'nunla her Ramazan ayında buluşur, Ramazan çıkıncaya kadar O'na Kur'ân okurdu. Hz. Peygamber Cebrail ile bir araya geldiği zaman hayır hususunda, insanları kavurucu sıcaklardan rahatlatan ve rahmetin müjdecisi olan rüzgârdan daha cömert olurdu.”⁵⁴

Peygamberimizin cömertliği bir şiirde denize benzetilmiştir:

*Açtıkça çiçekler hep onu ansın,
Dolunay görsün de haline yansın,
Keremi yanında derya utansın!..
Zaman da öğrensın enginlik neymiş,
Sonluluk, sonsuzluk, dinginlik neymiş⁵⁵.*

Peygamberimiz kendisinden bir şey isteyen hiç kimseyi boş çevirmezdi. Sahabe'den Cabir b. Abdullah, “Resûlullah'tan bir şey istenip de “hayır” dediği vaki değildir.” demiştir⁵⁶. Hatta yanında verilecek bir şey olmadığı zaman bile “Adımıza satın al, sonra biz öderiz.” demiştir⁵⁷. Peygamberimiz, bir dilenciye at üzerinde de gelse kendisine bir şeyler verilmesini tavsiye eder, boş çevrilmesini hoş görmezdi⁵⁸.

Cömertlik, Hz. Peygamberi insanlara yaklaştıran mümtaz vasıflarından biriydi. Nitekim bizzat kendisi cömertliğin insanlara yakınlaşmaya, onların sevgi, muhabbet ve hürmetlerini kazanmaya vesile olduğuna işaret etmektedir: “Cömert, Allah'a yakındır, insanlara

⁵⁴ Buhârî, Bed'ü'l-vahy 5; Savm 7; Müslim, Fedâil 50.

⁵⁵ Kaya, Mahmut, *Kasîde-i Bürde'yi Türkçe Söyleyiş*, İstanbul 2001, s. 71.

⁵⁶ Müslim, Fedâil 56.

⁵⁷ Tirmizî, eş-Şemâil, s. 191.

⁵⁸ Malik, *Muvatta*, Sadaka 2.

yakındır, cennete yakındır, cehennemden uzaktır. Cimri ise, Allah'tan uzaktır, insanlardan uzaktır, cennetten uzaktır, cehenneme yakındır. Cahil ama cömert olan kimseyi Allah, cimri olup da ibadete düşkün kimseden daha çok sever.”⁵⁹

Peygamberimiz pek çok kimsenin kalbini cömertliğiyle açmıştır. Huneyn savaşında elde edilen ganimetleri bu amaçla kullanmıştır. Bu ganimetlerden bol miktarda koyun verdiği bir adam kavmine gelmiş ve şöyle demiştir: *“Ey kavmim! Müslüman olun. Muhammed öyle çok veriyor ki, ancak fakirlikten korkmayan bir adam böyle verebilir.”*⁶⁰ Peygamberimiz Huneyn ganimetlerinden Safvan b. Umeyye'ye yüz deve vermiştir. Sonra yüz deve, ardından da yüz deve daha (derken üç yüz deve) vermiştir. Safvan b. Umeyye diyor ki: *“Vallahi bana verdiği verdi. Daha öncesinde O, insanlar içerisinde kendisine en çok kızdığım birisi idi. Bana o kadar çok mal verdi ki artık en çok sevdiğim kimse O oldu.”*⁶¹

Cimrilik, İslam'ın tasvip etmediği bir ahlaktır. Saçıp savurma anlamına gelen israf da İslam tarafından yasaklanmıştır. Cimrilik ve israfın bir dengesizlik olmasına karşılık, cömertlik bir denge halidir. Her konuda olduğu gibi bu hususta da dengeli davranan Peygamberimiz cömertliği İslam'ın anlatılması yolunda kullanmıştır. O, yumuşak huyluluğuyla kalplere girdiği gibi, cömertlikle de kalplere girmiş ve gönülleri fethetmiştir. Daha Mekke döneminde iken, Mekke'nin en zenginlerinden biri olan eşi Hz. Hatice'nin bütün serveti bu amaçla kullanılmış ve o koca servet, İslâm'ın yükselmesi ve anlatılması uğrunda harcanmıştır⁶².

⁵⁹ Tirmizî, Birr 40.

⁶⁰ Müslim, Fezâil 57, 58.

⁶¹ Müslim, Fezâil 59.

⁶² Bkz. İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut ty. (Tahkik: Ebû Mülhim vd.) III, 87; Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lâmu'n-nisâ fî âlemey el-Arab ve'l-İslâm*, Beyrut ty., I, 326-331.

5. Sabır

Hız. Peygamberin insanlarla ilişkisine hâkim olan unsurlardan ve ahlakî ilkelerden biri de sabırdır. Sabır, Kur'an-ı Kerim'de farklı şekillerde yüzden fazla yerde geçmektedir. Önemli meselelerden biri olan sabrın, gücü ve te'siri inkâr edilemez. Pek çok müşkil onunla çözülür; krizlere ve sıkıntılara onunla karşı konur. Bu nedenledir ki Kur'ân'da, sabrın büyük işlerden olduğu belirtilmiştir: "Kim sabredip affederse, şüphesiz ki bu, mutlaka azmedilip yapılması gereken işlerdendir."⁶³

Allah, Peygamberimiz'e sabrın haricinde, muayyen herhangi bir ahlâkî vasıf hakkında, kendinden önceki peygamberlere uymasıyla ilgili bir emir vermemiştir ki, bu da sabrın, önemli bir haslet olduğuna, ona şiddetle ihtiyaç bulunduğuna ve sabretmenin insana çok ağır geldiğine işaret etmektedir.

Bu meyanda Kur'ân şöyle demektedir: *"Ey Muhammed! Azim sahibi peygamberlerin sabrettikleri gibi sen de sabret! Onlar için (azap konusunda) acele etme. Sanki onlar, kendilerine vaat edilen azabı gördükleri gün, dünyada sadece gündüzün bir saati kadar kaldıklarını sanırlar. Bu bir tebliğdir. Hiç yoldan çıkan fâsıklar topluluğundan başkası helâk edilir mi?"*⁶⁴

Peygamberimiz, hayatı boyunca Kur'ân'ın gösterdiği çizgide hareket etmiş ve sıkıntıların her çeşidini sabır gücüyle göğüslemiştir. Çünkü O'nun ahlakı Kur'an'dı⁶⁵. Nitekim bir keresinde Hız. Ömer şöyle demiştir: "Babam anam sana feda olsun ey Allah'ın Resûlü! Nuh (a.s.) kavmine beddua etmişti ve *"Rabbim, yeryüzünde kâfirlerden tek kişi bırakma!"*⁶⁶ demişti. Eğer sen de bize aynı şekilde beddua etseydin, hepimiz helak olurduk. Oysa Senin sırtına vuruldu, yüzün yaralandı, dişlerin kırıldı; ama Sen hayırlı söz dışında bir şey

⁶³ eş-Şûrâ, 42/43.

⁶⁴ el-Ahkâf, 46/35. Ayrıca bkz.el-En'âm, 6/33-34; Sâd, 38/17.

⁶⁵ Müslim, Salâtu'l-musâfirîn 139.

⁶⁶ Nûh, 71/26.

söylememekte direndin. Hep “*Ya Rabbi! Kavmimi bağışla, onlar bilmiyorlar.*” dedin.”⁶⁷ Hz. Ömer, bu sözleriyle Peygamberimizin sabır ve tahammül seviyesini açıkça ifade etmektedir.

Tâif dönüşü bir meleğin gelip, dağları kendisini taşıyan Tâifliler’in üzerine yıkabileceğini söylediği zaman bunu kabul etmemesi ve onlar hakkında hidayet talebinde bulunması⁶⁸ O’nun sabrını gösterdiği gibi, Mekke’de çektikleri sıkıntı ve işkencelerden dolayı kendisinden Allah’a dua edip yardım dilemesini isteyen Habbab b. Eret’e verdiği cevap⁶⁹ da başarısının önemli faktörlerinden birinin sabır olduğunu göstermektedir.

Diyebiliriz ki, pek çok inatçı ve katı kimse, Peygamberimizin 23 yıllık sabır mücadelesi karşısında bir bir dize gelmiş ve O’nun saflarına katılmıştır. Peygamberimizin sabırla ilgili söylediği, “*Sabır, imanın yarısıdır.*”⁷⁰ “*Sabır, aydınlıktır.*”⁷¹ “*Hiç kimseye sabırdan daha güzel ve daha büyük bir hediye verilmemiştir.*”⁷² “*Sabır, kurtuluşun anahtarıdır.*”⁷³ gibi hadisler de sabrın önemini ve başarıya ulaşmada çok önemli bir faktör olduğunu gösteren delillerdir.

⁶⁷ Kâdî İyaz, *a.g.e.*, I, 87-88.

⁶⁸ Buhârî, Bed’ü’l-halk 7; Müslim, Cihad 111.

⁶⁹ Buhârî, Menâkıb 25, İkrâh 1, Menâkıbu’l-ensâr 29; Ebû Dâvûd, Cihad 97. Habbab b. Eret Peygamberimize gelip: *Bize yardım dilemeyecek, Allah’a bizim için dua etmeyecek misiniz?*” dedi. Resûlullah (s.a.v.) şöyle cevap verdi: “Önceki ümmetler içinde bir mü’min tutuklanır, kazılan bir çukura konulurdu. Sonra da testere ile başından aşağı ikiye biçilir, eti-kemiği demir tırmıklarlar taranırdı. Fakat bütün bu yapılanlar onu dininden döndüremezdi. Yemin ederim ki Allah mutlaka bu dini hakim kılacaktır. Öylesine ki, yalnız başına bir atlı, Allah’tan ve sürüsüne kurt saldırmamasından başka hiçbir şeyden endişe etmeksizin San’a’dan Hadramut’a kadar emniyetle yolculuk yapacaktır. Ne var ki siz acele ediyorsunuz (sabırsızlanıyorsunuz).”

⁷⁰ İbn Hacer, Ahmed b. Ali, *el-Metâlibu’l-âliye*, Beyrut ty. II, 63.

⁷¹ Müslim, Tahâret 1; Tirmizî, Daavât 85; Nesâî, Zekat 1; İbn Mâce, Tahâret 5.

⁷² Buhârî, Zekat 50; Müslim, Zekat 124; Ebû Dâvûd, Zekat 28; Tirmizî, Birr 77; Dârimî, Zekat 18; Mâlik, *Muvatta*, Sadaka 7; Ahmed b. Hanbel, III, 12, 93.

⁷³ Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, Beyrut 1416 (nşr. Ahmed el-Kalâş), II, 27.

DEĞERLENDİRME

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, Hz. Peygamber, Kur'an'da ifade edildiği gibi, hayatı boyunca en yüce bir ahlak üzere yaşamıştır. Hayatının hiçbir karesinde de temsil ettiği ahlakî vasıflara zıt bir davranış sergilememiştir. O, sahip olduğu yüce ahlaki vasıflarla da gönülleri fethetmiş ve ümmetinin sevgilisi ve insanlığın en çok alaka duyduğu kimse olmuştur. Ayrıca hiçbir davranışında da dengesizlik görmek mümkün değildir. Ahlaki vasıflarındaki mükemmel dengeyi de ancak O'nda bulunan fetânet sıfatıyla açıklamak mümkündür.

Peygamberimiz, güzel ahlaka dair bütün vasıfların zirvesinde yer almıştır. Bu durumun, normal insanlarda görülmesi pek mümkün değildir. Mesela, cesaret bakımından zirvede olan bir kimsenin, yumuşak huyluluk anlamına gelen hilm açısından zirvede olduğu pek görülmemiştir. Zira bu vasıflar birbirine zıttır. Hilm ve cesaret gibi birbirine zıt ahlaki vasıfları zirve noktada temsil etmek Peygamberimize has bir özelliktir. Aslında böylesine zıt vasıfları şahsında bir araya getirmek, O'nun peygamberliğinin delillerinden biri sayılmalıdır. Ayrıca, O'nun ahlakının bu yönü, yeni araştırmalara konu olacak genişlikte ve orijinalliktedir.

Kaynakça

el-Aclûnî, İsmâîl b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlü'l-libâs*, I-II, (nşr. Ahmed el-Kalâş), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1416.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî, *el-Müsned*, I-VI, Çağrı Yay., İstanbul 1992.

Akgül, Muhittin, *Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber*, Işık Yay., İstanbul 2002.

Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, I-IV, İstanbul 1305/1887.

Azzam, Abdurrahman, *Peygamberimizin Örnek Ahlakı*, çev.: Hayrettin Karaman, Timaş Yay., İstanbul 1995.

Buhârî, Ebû Abdullah, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, Çağrı Yay., İstanbul 1982.

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, *Sünen*, I-II, Dâru kitâbi'l-arabî, Beyrut 1987.

Ebu Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshah el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen*, I-IV, İstanbul ty.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Yakub, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi Kitâbi'l-Azîz*, I-VI, Beyrut ty.

Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed, *İhyâu ulumi'd-dîn*, I-IV, çev.: Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yay., İstanbul 1975.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, , *el-Metâlibu'l-âliye*, I-IV, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ty.

İbn Hişâm, Cemalüddîn Abdülmelik, *es-Sîratü'n-nebeviyye*, I-IV, tahk.: Seyyid b. Receb, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 1424.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Thk.: Ebû Mülhim vd., I-VIII, Beyrut ty.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, I-II, tahk.: Sıtkı Cemîl el-Attâr, Dâru'l-fikr, Beyrut 1415/1995.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut 1960.

Kâdî İyâz, Ebu'l-Fadl İyâz el-Yahsûbî, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, I-II, Müessesetü'l-kütübî's-sekafiyye, Beyrut 1421/2001 (3. bs.).

Kaya, Mahmut, *Kasîde-i Bürde'yi Türkçe Söyleyiş*, Türkiye Diyanet Vakfı Fatih Şubesi Yay., İstanbul 2001.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *A'lâmu'n-nisâ fî âlemey el-Arab ve'l-İslâm*, I-V, Müessesetü'r-risâle, Beyrut ty.

Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, sad.: Hüseyin Algül, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul ty.

Malik b. Enes, *el-Muvatta*, I-II, Nşr.: M. Fuâd Abdulbâkî, Dâru'l-hadîs, Kâhire 1413/1993.

el-Münâvî, Zeynüddin Muhammed Abdurrauf, *Feyzu'l-kadîr Şerhu'l-Câmi's-sağîr*, I-VI,, Kâhire 1357.

Müslim b. el-Haccâc en-Neysabûrî, *el-Câmiu's-sahîh*, I-III, Çağrı Yay., İstanbul 1992 (2. baskı).

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-kübra*, I-VI, tahk.: Abdulgaffar Süleyman el-Bündârî, Ebû Abdullah Seyyid b. Kesrevî b. Hasan, Beyrut 1411/1991.

Râgıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986.

Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *et-Tefsîru'l-kebîr*, I-XXXII, Dâru ihyâu türâsi'l-Arabî, Beyrut ty.

Rıfat, Ahmet, *Tasvîr-i Ahlak*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul ty.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1421/2000.

.....eş-Şemâiulu'n-nebeviyye, Hımıs 1968.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Eser Neşriyat, İstanbul ty.